

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Talâk", 46; Müslim, "Talâk", 58; Ebû Dâvûd, "Talâk", 43; Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân* (Kamhâvî), II, 118-135; IV, 346-361; İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, XI, 621-741; Şirâzî, *el-Mühezzeḥ*, II, 142-155; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Aḥkâmü'l-Kur'ân* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Kahire 1394/1974, I, 183-186, 207-215; III, 1551-1552; IV, 1840; Kâsânî, *Bedâ'î*, III, 192-229; İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, Kahire 1389/1969, VIII, 96-170, 234-235; Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecvûd - Ali Muhammed Muavvaz), Beyrut 1412/1992, VI, 340-417; Remîlî, *Nihâyetü'l-muḥtâc*, Beyrut 1404/1984, VII, 126-171; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muḥtâr* (Kahire), III, 502-530, 609-611; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, V, 556-558; M. Ebû Zehre, *el-Aḥvâlü's-şahşiyye*, Kahire 1377/1957, s. 372-385; M. Yûsuf Mûsâ, *Aḥkâmü'l-aḥvâlî's-şahşiyye*, Kahire 1378/1958, s. 345-358; M. Mustafa Şelebî, *Aḥkâmü'l-üsrê fi'l-İslâm*, Beyrut 1397/1977, s. 627-668; Ârif el-Basrî, *Nafaḳâtü'z-zevece fi't-teş-rî'i'l-İslâmî*, Beyrut 1401/1981, s. 307-390; Zühayfî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, VII, 624-669; Bilmen, *Kamus*², II, 368-394, 488-494; M. Âkîf Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 49-51, 123-124, 205-206, 231; G. R. Hawting, "The Role of Qur'an and Hadith in the Legal Controversy About the Rights of a Divorced Women During Her 'Waiting Period' ('Idda)", *BSOAS*, LII/3 (1989), s. 430-445; Y. Linant de Bellefonds, "Idda", *EI*² (İng.), III, 1010-1013; "Süknâ", *Mv.F*, XXV, 113-117; "fidet", a.e., XXIX, 304-358.

H. İBRAHİM ACAR

İDE

(bk. MÜSÜL).

İDGAM

(الإدغام)

Mahreçleri aynı veya yakın olan harflerin yan yana gelmesiyle dilde ve kıraatte ortaya çıkan ağırlığın giderilmesi için uygulanan telaffuz biçimini ifade eden terim.

Sözlükte "örtmek, kaplamak" anlamındaki *dağm* (*degam*, *degamân*) kökünden türeyen ve "bir şeyi diğer bir şeyin içine katmak, çiğnemedi yutmak, burnundan konuşmak" gibi anlamlara gelen *idgam* "mahreç ve sıfatları aynı (misleyn) veya mahreçleri aynı, sıfatları aynı (mütēcâniseyn), yahut mahreç ve / veya sıfatları yakın (mütěkâribeyn) olan iki harften ilkinin ikinciye katarak telaffuz etmek" mânâsında kullanılır. Söz konusu iki harften birincisine *müdgam*, ikincisine *müdgamün* fih denir.

Arapça'ya mahsus olan ve Kur'an kıraatiyle de ilgili bulunan idgam, dilin aynı

veya yakın mahreçe iki yerine bir defa gitmesiyle telaffuza kolaylık ve akıcılık kazandırmak için yapılır: "Medede" (مدد) yerine "medde" (مدّ), "minmâ" (من ما) yerine "mimmâ" (مما) okunması gibi. Aralarında aynılık, mahreç birliği, mahreç veya sıfat yakınlığı bulunan iki harf yan yana geldiğinde genellikle idgam uygulanırsa da hareke kabul etmemesi sebebiyle elifler ve idgamla telaffuz daha da zorlaşacağı için hemzeler arasında idgam yapılmaz. Ancak, "se"âl (سأل) ve "re"âs (رأس) misallerinde olduğu gibi iki hemze kelimenin ortasında bulunursa idgam uygulanır.

Kur'an tilâvetinde -kıraat imamlarının ihtilâfları da dikkate alındığında- değişik türleri olan idgamı iki ana başlık altında ele almak mümkündür. *İdgâm-ı Kebîr*. Kırâat-i seb'a imamları içinde yalnız Ebû Amr b. Alâ'nın uyguladığı ve yan yana bulunan iki harften her ikisinin de harekeli olduğu idgam türüdür: لا أبحر حتى - لا أبحر في هدى gibi. Büyük diye nitelendirilmesi dilde ve tilâvette çokça meydana gelmesi, uygulanmasındaki zorluk, idgam yapmadan önce birinci harfin sâkin kılınması işlemi gibi sebeplerle açıklanmıştır (İbnü'l-Cezerî, I, 274-275). *İdgâm-ı kebîrde müdgam ile müdgamün* fih genel olarak ayrı ayrı kelimelerde bulunursa da aynı kelimedede bulunduklarının örnekleri de vardır. a) Aynı kelimedede bulunan misleyn üzerinde idgam uygulaması Kur'an-ı Kerim'de sadece iki yerde görülür: مناسككم - مناسككم (el-Bakara 2/200); ما سلكتكم - ما سلكتكم (el-Müddessir 74/42). Benzer örneklerin tamamında izhar uygulanmıştır: جباههم gibi. Misleynin ayrı ayrı kelimelerde bulunması durumunda birinci harf iskân edilerek ve ikinci harfe idgamla okunmuştur: الشوكة تكون لكم - الشوكة تكون لكم, شهر رمضان - شهر رمضان gibi. Ancak birinci harfin şeddeli veya tenvinli ya da muhatap veya mütekkellim "tâ"sı olması durumunda idgam uygulanmamış (كنت ترابا، أفانت تكره، من أنصار ريتا، من سقر). ayrıca Lokmân sûresindeki فلا (31/23) gibi örnek de -idgam yapıldığında nûn gizli kalacağı için- bu istisnalar arasında zikredilmiştir (Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyisr*, s. 20). b) Aynı kelimedede bulunan mütěkâribeynin idgamı yalnız "kāf"ın cemi müzekker zamiri olan "kāf"a idgamından ibaret olup "kāf"tan önceki harfin de harekeli olması gerekir: - يرزقكم - يرزقكم gibi. Bu kurala göre "kāf"tan önceki harfin sâkin olması veya "kāf"tan sonra mîm bulunmaması halin-

de idgam yapılmayacağı tabiidir: - خلقك ميثاقكم gibi. Mütēcâniseyn ve mütěkâribeynin ayrı ayrı kelimelerde yan yana bulunmasıyla ilgili olarak on altı harf (ث، ج، ح، د، ذ، ر، س، ش، ض، ق، ك، ل، م، ن), kendilerinden sonra gelecek mütēcânis veya mütěkârib harfe göre iskân edilerek idgamla okunur. Bunlardan bâ sadece "mîm"e idgam edilmiş ve bu idgam Kur'an'da geçtiği her yerde yalnız cümlesinde uygulanmıştır. Yine bu on altı harften meselâ tâ, kendisinden sonra on harften (ث، ج، د، ذ، ز، س، ص), biri bulunduğunda ona idgam edilmiştir: بالبينات ثَم، السينات ذلك، بالصالحات جناح gibi (on altı harften diğerleriyle ilgili örnekler ve istisnaları için bk. İbnü'l-Cezerî, I, 287-288).

İdgâm-ı Sagîr. Müdgam olan harfin sâkin, müdgamün fihin harekeli olduğu idgam çeşididir. 1. "İz, kad, hel, bel" (إذ، قد، هل، بل) kelimelerinin ikinci harfleriyle te'nis "tâ"sının kendilerinden sonra gelen harfin niteliğine göre o harfe idgam edilmesi hususu kurrâ arasında ihtilâflı olup günümüz İslâm dünyasının yaklaşık % 90'ının benimsediği Âsım b. Ebû'n-Ne-cûd kuraatinin Hafs rivayetine göre bu kategoriye giren yerlerde idgam yapılmıştır. a) İz (إذ). Kendisinden sonra altı harften biri (ث، ج، د، ذ، ز، س، ص) bulunursa idgam meydana gelir: إذ تَرَيْنَ، إذ سَمِعْتُمُوهُ، إذ تَبَرَأَ، إذ جَعَلَ، إذ خَلَّتْ gibi. b) Kad (قد). Kendisinden sonra sekiz harften biri (ث، ج، د، ذ، ز، س، ش، ض، ط، ظ) bulunduğunda idgam yapılmıştır: لقد جاءكم، ولقد ذَرَأْنَا، ولقد زَيَّنَّا، قد سَأَلَهَا، قد سَفَعَهَا، ولقد صَرَفْنَا، قد ظَلَمَ gibi. c) Te'nis "tâ"sı. Kendisinden sonra altı harften biri (ث، ج، د، ذ، ز، س، ص) bulunursa tâ bu harfe idgam edilir: كَذَبْتَ ثَمُودَ، نَضَجْتَ جُلُودَهُمْ، خَبْتُ زُدَانَهُمْ، وَجَاءَتْ سُكْرَتٌ، حَصْرَتْ صُدُورَهُمْ، وَكَانَتْ ظَالِمَةً gibi. d) Bel ve hel (هل، بل). Kendilerinden sonra sekiz harften biri (ث، ج، د، ذ، ز، س، ص) bulunduğunda idgam uygulanır: هل تَوْبُ الْكَفَّارِ، بل ظَنَنْتُمْ، هل زَعَمْتُمْ، بل سَوَّلْتُ، بل صَلَّوْا، بل طَبِعَ، بل ظَنَنْتُمْ، هل تَنْتَبِهْتُمْ gibi. 2. Mahreçleri birbirine yakın bazı harfler (bâ ile fâ ve mîm, fâ ile bâ, râ ile lâ, lâ ile zâl, sâ ile tâ ve zâl, dâl ile şâ ve zâl, zâl ile tâ, nûn ile vav ve mîm) arasında meydana gelen ve Kur'an'da az miktarda örneği bulunan idgam uygulamaları vardır ki kaynaklarda bunlar genellikle on yedi konumda ele alınmış olup bu konumlardan "bâ'nın "mîm"e ve "sâ'nın "zâl"e idgamıyla ilgili birer örnek (يا بَنِي أَرْكَبْ مَعَنَا، يَلْهَثْ ذَلِكَ) istisna edilecek olursa diğerleri Hafs'ın okuyuşunda bulunmamaktadır (İbnü'l-Cezerî, II, 8-19). 3.

Misleyn ve mütecâniseyn olan harfler yan yana geldiklerinde bütün kıraat imam-larına göre idgam zorunlu olur: «اذ ذهب، ربح تجارتهم، وقد دخلوا، قالت طائفة، انقلت ربح تجارتهم، وقد تبين، اذ ظلموا، قل رب» gibi. Ancak misleynde sâkin olan birinci harfin med harfi, mütecâniseynde ise boğaz harflerinden biri olmaması gerekir ve böyle bir durumda idgam yapılmaz: قالوا gibi. Hafs için diğer bir istisna da Mutaaffifin sûresinde (83/14) «ان ران» üzerinde sekte yaptığından buradaki "lâm"ın "râ"ya idgam edilmemesidir. Misleyn iki nûn veya iki mîm ise idgam gunne (geniz sesi) eşliğinde yapıldığından "gunneli idgâm-ı misleyn" adını alır: «من نأر» gibi. Diğer harflerin birbirine idgamı için de "gunnesiz idgâm-ı misleyn" denmiştir. فما ربحت gibi. 4. Sâkin nûn veya ten-vinden sonra "yermilüne" (يرملون) kelimesini oluşturan harflerden biri bulunduğunda da idgam yapılmıştır. Ancak bu harflerden lâm veya râ varsa idgamın adı "gunnesiz idgam" (غفور رحيم، خيرا لهم؛ من) bu-lunuyorsa "gunneli idgam" (من نذير، ملكا) harflerinden biri bulunduğunda idgam yapılmamıştır: دنیا، عنوان gibi. 5. Harf-i ta'rif olan "el" (ال) ardından "tâ, şâ, dâl, zâl, râ, zây, sîn, şîn, şâd, dâd, tâ, zâ, lâm, nûn" harflerinden biri bulunduğunda harf-i ta'rifin "lâm"ı kendisinden sonra gelen harfe idgam edilerek okunmuştur: «التائبون، الساكنون، الزاكسون» gibi.

İdgam yapılırken müdgam müdgamün fihin zat ve sıfatına dönüştürülmüşse buna "tam idgam" (kâmil idgam) adı verilir: «اذ ظلموا» gibi. Sözü edilen dönü-şümün eksik olduğu, başka bir ifadeyle müdgamın herhangi bir sıfatıyla kendini hissettirdiği idgam da "nâkis idgam" olarak adlandırılmıştır: «لئن بسطت، من ورائه» gibi. Mürselât sûresindeki (77/20) «elem nahluḡḡüm»de (الم نخلḡḡüm) id-gamın tam veya nâkis yapılması hususu ihtilâfıdır (İbnü'l-Cezerî, II, 19-20).

Telauffuzla ilgili bu idgam çeşitlerinin dışında yazıyla (imlâ) ilgili idgamdan da söz edilmiş olup şart harfi olan «ن» nefiy "lâ"sından veya zâit "mâ"dan önce gelmişse birleştirilerek «نل» şekillerinde, masdar harfi olan «أ» de nefiy "lâ"sından önce geldiğinde «أل» biçiminde yazılmıştır. Ayrıca «ن» ve «ع» cer harflerinden her biri, ism-i mevsûl olan "mâ"dan önce gelmiş-

se birleşik olarak «منا» ve «ما» soru "mâ"sı-na bitiştiklerinde elif de düşürülerek «نم» ve «عم» şekillerinde imlâ edilmiş ve bu işle-me "imlâ idgamı" denmiştir (Mişâl Âsî – Emîl Bedî' Ya'kûb, I, 66).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "dgm" md.; Tehânevî, Keş-şâf (Dahrûc), I, 129-130; İbn Mücâhid, Kitâbü's-Seb'a (nşr. Şevki Dayf), Kahire 1972, s. 113-125; Ebû Amr ed-Dânî, el-İdgâmü'l-kebir fi'l-Kur'ân (nşr. Zühayr Zâhid), Beyrut 1414/1993, s. 33 vd.; a.mlf., et-Teyisr fi'l-kur'âti's-seb' (nşr. Otto Pretzl), İstanbul 1930, s. 19-29, 41-45; Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş, el-İknâ' fi'l-kur'âti's-seb' (nşr. Abdülmecîd Katâmîş), Dimaşk 1403, I, 164-170, 176-253; İbn Uşfûr el-İşbîlî, el-Mümte' fi't-taḡrîf (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1407/1987, II, 633-662, 679; İbnü'l-Cezerî, en-Nesr, I, 274-304; II, 2-21, 23-26, 27-29; Bennâ, İt-hâfû fuḡalâ'i'l-beşer (nşr. Şa'ban Muhammed İsmâil), Beyrut 1407/1987, I, 109-142, 144-146; Mişâl Âsî – Emîl Bedî' Ya'kûb, el-Mu'cemü'l-mu-faşşal fi'l-luḡa ve'l-edeb, Beyrut 1987, I, 65-66.

MEHMET ALİ SARI

İDİL BULGAR HANLIĞI

İslâmiyet'i
resmî din olarak kabul eden
ilk Türk devleti
(X-XV. yüzyıl).

İtil (Volga) nehrinin orta havzasında kurulduğundan, diğer Türk Bulgar devletle-rinden ayırt edilebilmesi için nehrin mahallî söylenişi olan İdil kelimesiyle birlik-te zikredilen hanlık en uzun ömürlü Türk devletlerinden biridir. Bulgarlar'ın en eski ataları, Ogur (Ugur) adıyla anılan Batı Türk boylarının bağlı olduğu kitlelerdir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Ural dağlarının doğusunda yaşayan bu kitlelere eski Çinliler Ting-ling diyorlardı. Bu kelimenin Türkçe "Tiyinli" (sincaplı) mâ-nasına geldiği ileri sürülmektedir. Nitekim bu bölge tarih boyunca sincap, samur, kakım gibi av hayvanları ile meşhur olmuştur. Batı Hun Devleti zamanında (374-469) Ogur Türkleri'nin Beş -Ogur, Altı-Ogur, On-Ogur, Otuz-Ogur, Sar-Ogur (Ak-Ogur) gibi boyları Karadeniz'in kuzeyinde yaşıyordu. Bu boylar tamamen Batı Hun Devleti'ne bağlıydı. Batı Hun Dev-leti yıkılınca Attilâ'nın küçük oğlu İrne, kendisine bağlı Hun boylarıyla Orta Avrupa'dan Karadeniz'in kuzeyine döndü. Söz konusu boylar bu bölgedeki Ogur boyla-riyle karışarak Bulgar adını aldılar. VI. yüzyılın son çeyreğinde Batı Göktürk Dev-leti'nin hâkimiyeti altına giren Bulgarlar bu devletin yıkılmasından (630) sonra başbuğları Kurt (Kuvrat) idaresinde Bü-

yük Bulgar Devleti'ni kurdular. Bizans ve Ermeni kaynaklarında Magna Bulgaria (Büyük Bulgaristan) veya muhtemelen eski adlarından dolayı Patria Onoguria (On-Ogur yurdu) diye adlandırılan bu devlet uzun ömürlü olamamış, kurucusu Kurt'un 665'te ölümünden sonra Hazar Hakanlı-ğının saldırıları sonucu yıkılmıştır.

Kurt'un oğullarından Bat-Bayan'ın li-derlik ettiği bir kısım Bulgarlar, Kafkas-ya'nın kuzeyinde kalarak Hazar Hakanlı-ğ'na tâbi oldular. Bugün Kafkasya'nın ku-zeyinde yaşayan Bolkarlar'ın onların deva-mı olduğu bilinmektedir. Kurt'un diğer oğlu Asparuh (İspërih, Esperih), kendisine bağlı boylarla birlikte batıya yönelerek Tuna nehri boyuna geldi. Balkanlar'ı ele geçirerek 681 yılında Tuna Bulgar Devle-ti'ni kurdu. Yaklaşık iki yüzyıl Türk karak-terini koruyarak varlığını devam ettiren Tuna Bulgar Devleti, zamanla Slav nüfu-sunun içinde eriyerek hem Slavlaştı hem de Hristiyanlığın etkisine girdi. 864'te hükümdarları Boris (Pars) Han'ın Hristi-yanlığı resmen kabul etmesinden sonra tamamen Türk özelliğini yitirdi.

Otuz-Ogurlar'ın (Utigur) dahil olduğu Bulgar grubu kuzeye doğru, yani bugün-kü Kazan bölgesine çekilerek İdil Bulgar-ları'nı oluşturdu. Otuz-Ogurlar, İdil ile Kama nehirleri sahasına geldiklerinde bölgenin yerlisi olan Çirmiş, Ar, Udmurt, Mordva (Mokşı), Votyak, Zıryan ve Ves (Viso) gibi Fin -Ogur kavimlerini itaat altı-na aldılar. İdil Bulgarları'nın yerleştiği bu bölge, III. yüzyılda Hunlar'dan itibaren çe-şitli Türk göçlerine sahne olmuş, V. yüz-yılda Batı Sibirya'dan gelen Sabar Türkle-ri de yine bu bölgeye yerleşmişlerdi. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda İdil Bulgarları'na yakın alanlarda Macarlar'ın da bulunduğu tesbit edilmiştir.

Otuz-Ogur Bulgarları'nın yerleştiği Or-ta İdil iklim ve tabii zenginlikler açısından çok elverişli bir bölgeydi. Kama ırmağının kollarından Şuşma ve Zey havzaları ve ku-zey kısmı geniş ormanlarla kaplıydı. Bu ormanlarda derisi ve kürkü çok kıymetli hayvanlar avlanırdı. Nehirlerde balık bol olduğu için su ürünleri ülkeye ayrı bir zen-ginlik getiriyordu. Arazi düz ve verimli-ydi. Ayrıca İskandinavya -İran ticaret yolu sayesinde İdil Bulgar Devleti canlı bir ti-careet merkezi haline gelmişti. İdil Bulgar ülkesi, Hazar denizine akan İdil nehrinde yapılan deniz taşımacılığı sayesinde Hâ-rizm, Türkistan, Çin, İran ve Kafkasya'ya bağlanmaktaydı. Diğer eski Türk devlet-lerinden farklı olarak kısa zamanda yer-